

Bosch gebruikt heeft als dankbare illustratie voor zijn stellingen, met voorbijgaan aan de intrigerende vraag waarom Bosch als enige in picturale vormen veruitwendigt wat zijn tijdgenoten in literaire of mimische vorm hebben gegoten.

Vandenbroeck weet blijkbaar ook niet goed raad met de kopers van Bosch' kunstwerken. Hoofdzakelijk Bourgondische en Spaanse adellijke personen toonden destijds interesse voor de 'fantastische diablerie' van Bosch, terwijl de religieuze taferelen vooral afzet vonden bij de plaatselijke burgerij. Vandenbroeck meent hierin een vroeg ontstaan van de 'mythe Bosch' te ontwaren; de intenties van Bosch zouden ook toen reeds niet begrepen zijn. Was dit inderdaad zo? En wat met de burgerij? Was zij vertrouwd met Bosch' bedoelingen? Waarom kochten ze de artistieke uithangborden van hun moraal dan niet? Of kwamen ze hen wat al te vreemd voor, niet conform aan de gangbare esthetische normen?

Deze vragen komen bij Vandenbroeck helaas niet aan bod. Onverklaard blijft ook de blijvende fascinatie die uitgaat van Bosch' oeuvre. Belerende burgerideologie, geëxposeerd in de vorm van dwazen, duivels en ontuchtige vrouwen, biedt nog geen garantie voor intrigerende schilderkunst. Geen woord over het uitzonderlijke coloriet, de betoverende landschappen, de sprekende gelaatsuitdrukkingen. Bosch is op de snijtafel beland. Toch hoop ik van ganser harte dat Vandenbroecks doorwrochte studie reacties losweekt bij (kunst)historici en antropologen die van evenveel intelligentie en inzicht getuigen, want dit boek bezit een onmetelijke rijkdom aan werkhypotheses die nog verder uitgegraven of weerlegd kunnen worden.

Na het lezen van dit boek heb ik nu wel zin om naar het museum te hollen en Bosch te zien herleven in heel zijn ontstellende volheid, om in zijn hemel te stappen, een tunnel van eenzaamheid naar het verblindend en absorberend Licht (Venetië). Dat is visionaire schilderkunst die veel verder reikt dan de vertolking van om het even welke ideologie.

Sabine ALEXANDER

* * *

DE ACTUALITEIT VAN SARTRE

Pierre Verstraeten (ed.), *Sur les écrits posthumes de Sartre*. Bruxelles. Editions de l'Université de Bruxelles, 1987, 155 blz., 578 Fr., ISSN 0774-0093.

Jean-Paul Sartre, overleden in 1980 op vijfenzeventigjarige leeftijd, is lange tijd de meest populaire filosoof in Frankrijk geweest, en misschien zelfs in de hele wereld. Naast zijn specifiek wijsgerig werk — helemaal geen gemakkelijke lectuur en nagenoeg ontoegankelijk voor niet-vakfilosofen — is hij de auteur van een groot aantal polemische essays, meeslepende romans en novellen en van enkele uitdagende toneelstukken.

Die populariteit is nu getaand. Zijn werk wordt, zo zegt men, minder gelezen en nog minder bestudeerd. Soms lijkt het erop dat sommigen dat zo willen, en dus maar overal verkondigen dat het oeuvre van Jean-Paul Sartre achterhaald is en nagenoeg in de vergeethoek terecht gekomen. Vooral in Frankrijk is het 'de bon ton' dit steeds maar arroganter te affirmeren. In dat opzicht is het tekenend dat de biografe Annie Cohen-Solal haar heel lijvig boek — in het Nederlands over de zeshonderd bladzijden — laat

aanvangen met het verslag van een openbare veiling van een aantal manuscripten van Sartre. De uitgever, Gallimard, de universitaire bibliotheken of de gevestigde archieven zouden geen belangstelling hebben getoond, wel enkele marginale collectionneurs.

Is er inderdaad geen belangstelling meer voor het oeuvre van Jean-Paul Sartre? Ik geloof niet dat dit juist is. In Frankrijk is er een internationaal werkende studiekering die jaarlijks een interessant colloquium organiseert. De Brusselse Université libre publiceerde nog onlangs een boeiende bundel essays over het nagelaten werk van Sartre. Ook in de Verenigde Staten zijn er enkele universiteiten die Sartre niet hebben vergeten. En tenslotte zijn er de biografieën van Cohen-Solal en Ronald Hayman. Het succes van deze twee boeken spreekt eigenlijk ook tegen wat men in de anti-Sartre trend wil volhouden. Neen, men kan eigenlijk verdedigen dat Sartre, wat gezuiverd van de populariteit van de media, op een meer onbevangen manier in de studeerkamer of in de leslokalen de nodige belangstelling krijgt - zonder dat die belangstelling moet worden opgeblazen of overtroepen.

Dank zij het werk van de Brusselse Sartre-kenner, Pierre Verstraeten, die trouwens ook de reeksleider van de 'Bibliothèque de la Philosophie' bij Gallimard (Parijs) is, is de franstalige Vrije Universiteit (ULB) wat een centrum voor het creatieve Sartre-onderzoek geworden. Meer dan eens heeft het 'Institut de Philosophie' al iets in verband met Sartre gepubliceerd, en zoals al gezegd, onlangs ook een bundel opstellen over het posthume werk van de Franse filosoof. Zoals Pierre Verstraeten in zijn toelichting schrijft, heeft men een aantal essays verzameld rond een onuitgegeven tekst van Sartre zelf, 'Pourquoi des Philosophes?' en rond de ongepubliceerde geschriften over de moraal. Op die manier krijgt de lezer — in afwachting dat er nog meer van Sartre wordt uitgegeven — al een beeld van wat Sartre in het vlak van de ethiek heeft voorbereid na de redactie van *La critique de la raison dialectique* van 1960.

Over deze Brusselse bundel toch alvast dit: de essays zijn van een bijzonder hoog gehalte zodat de lezer met kwaliteit wordt verwend. Dus geen zoveelste inleiding tot het denken van Sartre, want daarover — als dat überhaupt nodig is binnen het vakgebied — bestaat al meer dan genoeg. De auteurs veronderstellen dat de lezers met het oeuvre van Sartre vertrouwd zijn, maar ook meer dan dat: ze veronderstellen dat de lezers filosofisch geschoold zijn. In dat opzicht kan men zelfs stellen dat het artikel van Sartre zelf het meest toegankelijke is. Andermaal wordt de lezer hier met de uitstekende stilist, die de auteur was, geconfronteerd — met een auteur die zich de vraag stelt waarom er filosofen zijn. In deze tekst (van een lezing in 1959, gehouden in Neuchâtel) komt er, zoals men eigenlijk wel kan verwachten, geen eenduidig antwoord. Maar Sartre zegt dat de vraag een vraag van filosofen is en die filosofen zich stellen omdat de niet-filosofen zich deze vraag niet stellen. Maar eigenlijk moet de vraag luiden: 'waarom zijn er mensen?', zodat het duidelijk is dat de wijsbegeerte een menselijke aangelegenheid is en haar object het leven zelf.

Op deze tekst van Sartre volgt een commentaar van Isabelle Stengers, die de jongste tijd met haar onderzoek (onder meer in samenwerking met Ilya Prigogine) naar de geschiedenis van de filosofie en van de wetenschappen vermaardheid heeft verworven. Zij articuleert de vraag, en spoort het filosofische op van elkeen die zich in verband met de eigen discipline vragen stelt of die precies deze vraag vergeet, zelfs als hij zijn eigen vak als object van reflectie neemt. Zo formuleert zij een heel juiste gedachte dat sommige 'historici van de filosofie' even weinig filosofen zijn dan historici van de kookkunst (blz.99).

Deze bundel bevat ook een essay over een aspect van Sartres werk dat tot nog toe heel weinig aandacht heeft gekregen: zijn visie op de plastische kunsten. Het is

immers in een aantal kleinere opstellen, onafgewerkte en onuitgegeven geschriften en in enkele vraaggesprekken dat de auteur van *L'être et le néant* zich over plastische kunstenaars heeft uitgesproken, zoals Calder, Giacometti, Lapoujade, Masson, Wols. Het was ook zijn bedoeling een — zoals steeds dik — boek over de Italiaanse zestiende eeuwse schilder Tintoretto te schrijven. Het boek is er nooit gekomen, maar drie fragmenten eruit heeft Sartre destijds voor publicatie vrijgegeven: een mengeling van esthetische-iconografische analyses, psychologiserende, sociologiserende overwegingen en historisch-ideologische beschouwingen. We krijgen hier inderdaad de uitstekende essayist Sartre van het begin van de jaren zestig, met al zijn stilistische kwaliteiten, zijn 'Leitmotive', zijn vooroordelen en ook soms zijn al te vlugge conclusies. Het is de Sartre die steeds boeit, zelfs als men het met hem niet eens is. Aan de verhouding tussen Sartre en Tintoretto, voor wie de filosoof heel veel sympathie wist op te brengen, wijdt in deze bundel Thierry Lenain een instructief opstel, waarin hij precies aanduidt waarin de specifieke visie van Sartre bestaat. De Franse filosoof blijft de auteur van *L'imaginaire*, en kan, dank zij zijn theorie van de verbeelding als 'néantisation', heel wat bewustzijnsinhouden aan de beelden (schilderijen) van Tintoretto toe schrijven. Op die manier stort Sartre een massa problemen die hem interesseren in het oeuvre van de Renaissance-schilder. Sartre sartriseert.

Alle overige essays zijn aan de moraal van Sartre, 'une éthique dialectique', gewijd. De Amerikanen Bob Stone en Elisabeth Bowman geven een eerste overzicht van de notities van een voordracht die Sartre in 1964 in Rome heeft gehouden. Het zijn niet zomaar enkele bladzijden, maar honderde bladzijden manuscript en typoscript die in feite verschillende facetten van een groots project moesten worden: grondslagen voor een socialistische moraal. Dat wil zeggen ook: aandacht voor de ontologische structuur van de normen, een fundamentele discussie met Kant en Nietzsche, het beschrijven van de morele ervaring, de accentuering van de vrijheid in de praxis, enzovoort. Kortom, het werk van een traditionele filosoof die, in en voor zijn tijd het marxisme wil integreren. (Let wel deze geschriften zijn niet de *Cahiers pour une morale*, het werk van zeshonderd bladzijden dat al in 1983 bij Gallimard is gepubliceerd, maar dat van de tweede helft van de jaren veertig dateert). In dat opzicht ligt deze 'éthique dialectique' in het verlengde van Sartres *Critique de la raison dialectique* (1960).

Op deze teksten gaan Juliette Simont en Pierre Verstraeten dieper in. Simon maakt enkele beschouwingen over de voordracht die Sartre in 1964 in de Cornell University zou hebben gegeven, indien hij niet was weggebleven om tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam te protesteren. In ieder geval had Sartre wel een honderddertigtal bladzijden notities geschreven die in het kader van de al genoemde aantekeningen passen. De thema's zijn andermaal: de specificiteit en de essentie van de ethische ervaring, de mogelijkheid of het vermogen als de onvoorwaardelijke structuur van de norm, de paradox van de ethos, en tenslotte de ethische paradox en het marxistische structuralisme.

Uit de 'éthique dialectique' — waarvan we toch nog de publicatie mogen verwachten — licht Pierre Verstraeten het vraagstuk van de imperatieven en de waarden toe. Onvermijdelijk dringt zich hier de discussie met Kant op, aangezien deze, scherper dan wie ook, de auteur is van de categorische of onvoorwaardelijke imperatief. Maar Sartre zet zich tegen Kant af, omdat hij de kantiaanse plicht vervreemdend vindt en te ver van de praxis verwijderd. Daartegenover ziet hij de waarde in de materialiteit, de kristallisatie van een onderneming in de wereld; met andere woorden een maatschappelijk project met zijn politieke implicaties.

Het blijft natuurlijk de vraag of Sartre zich wel altijd zover van Kant verwijderd als hij zelf beweert. Interessant is daarom ook een tweede bijdrage van Juliette Simont

over de regulerende idee bij Kant en Sartre. De auteur ontleent de notie 'regulerende idee' aan de *Kritik der reinen Vernunft* en gaat in de *Cahiers pour une morale* en in het (eveneens posthuum verschenen) tweede deel van de *Critique de la raison dialectique* snuffelen. Uiteraard stoot ze eerst op de (al te) duidelijke en zelfs virulente verwerping van de mogelijke aanvaarding van een regulerende idee. Maar de confrontatie is niet zo eenvoudig als ze op het eerste gezicht in alle duidelijkheid lijkt. Immers na een geduldige vergelijkende analyse en vooral door een voorzichtig hermeneutische en filologische aanpak van het tweede deel van Sartres *Critique* komt de auteur toch tot de vaststelling dat er gemeenschappelijkheden, similariteiten zijn — zeker wanneer het hem gaat over de werkzame, regulerende idee van de totaliteit, heuristisch functioneel om iets vruchtbaars over de geschiedenis van de mens te vertellen.

De lectuur van deze boeiende, maar niet gemakkelijke bundel, leert alvast het volgende: een discussie met het filosofische oeuvre van Sartre betekent steeds een hele uitdaging, die men slechts behoedzaam kan aangaan.

Jacques DE VISSCHER

* * *

EGOÏSME EN ETHIEK

Jan Österberg, *Self and others. A study of Ethical Egoism*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers (Synthese Library 196), 1988, 266 blz., fl.135,-
ISBN 90 277 2648 5.

Zoals dat ook het geval is voor het nihilisme, blijft het radicale egoïsme — de leer dat men moreel zijn eigen goed behoort na te streven — ethici fascineren. Valt dit *überhaupt* te verdedigen? Is het niet steeds intern tegenstrijdig? Kan men het op een overtuigende wijze weerleggen zonder gebruik te maken van a priori veronderstellingen betreffende het 'moral point of view'?

Voor Sidgwick is het fundamentele normatieve probleem dat zowel de argumenten ten voordele van de moraliteit als de argumenten ten voordele van het egoïsme redelijk lijken maar niet tegelijkertijd redelijk kunnen zijn. Dat vormt ook het vertrekpunt van onderhavig boek dat vooreerst als proefschrift aan de universiteit van Uppsala is verdedigd. De auteur, Jan Österberg, plaatst zich met zijn benadering in de analytische wijsgerige traditie. Hij stelt de argumenten pro of contra het ethisch egoïsme helder en scherp, en pooft dan aan de hand van casuïstische tegenvoorbeelden de (on)houdbaarheid van de ontwikkelde argumenten te onderzoeken. De studie bevat vier delen. Vooreerst stelt Österberg het ethisch egoïsme als leerstelling voor en preciseert het. Dan onderzoekt hij de argumenten in het debat en ontwikkelt hij vervolgens zijn eigen tegenargumenten. In een laatste hoofdstuk onderneemt hij nog een ultieme poging om het ethisch egoïsme te 'redden'; wanneer ook die blijkt te falen, concludeert de auteur tot de onhoudbaarheid van het egoïsme als ethische leerstelling.

De auteur situeert de verschillende formuleringen van het ethisch egoïsme; eerst historisch in de ideeëngeschiedenis en vervolgens systematisch. De uitgangspunten van Hobbes, Butler en Sidgwick worden uiteengezet en hun basisargumenten onderzocht.